

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA EKONOMİK POLİTİKA

SALİM KOCA*

Türk devlet anlayışı ile Türk hükümdarlarının izledikleri ekonomik politikalar arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Türk devlet anlayışına göre, halkı din, dil, soy ve kültür farkı gözetmeksizin bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak, Türk devletlerinin başında bulunan hükümdarların başlıca gayesi olmuştur. Orhun Yazıtlarında *Bilge Kağan*, "ölmek üzere olan milleti dirilttim; aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım" derken, bu gayeyi gerçekleştirmiş ilk Türk hükümdarı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat, Bilge Kağanın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır; kendi ifadesiyle onun, "gündüz oturmadan gece uyumadan, ölesiye bitesiyeye çalışması" gerekmiştir (Köl-tiğin Yazıtı, güney cephesi: 10; Bilge Kağan Yazıtı, doğu cephesi: 24, 22). Öte yandan, "boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter" şeklinde Çin Yıllıklarında kaydedilmiş sözleriyle başka bir Göktürk kağanı da, amacına ulaşmış bir hükümdarın mutluluğunu açığa vurmaktadır (Roux, 1991:103).

Halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak şeklinde olan Türk devlet anlayışı, İslâmî dönemde de değişmemiş, aynen korunmuştur: Karahanlı devrinin ünlü siyaset kitabı *Kutadgu Bilig*'de, Türk devlet anlayışının bir gereği olarak hükümdara "vur, al ve dağıt", yani düşman ile

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

savaş, onun birikmiş servetini elinden al ve halkına dağıt tavsiyesinde bulunulmaktadır (b. 2025, 2053). Fakat, bu yeterli bulunmamakta, "*sağ elin kılıç salları ve vururken, sol elin ile mal dağıt*" denilerek, bu faaliyetin devamlı olması istenilmektedir (b. 2069). Aynı eserin başka bir yerinde de , "*hükümdar, kuldun fakirlik adını kaldıramazsa, o nasıl bir bey olur*" şeklinde bir ifadeyle, görevini yapamayan bir hükümdarın yerini koruyamayacağına işaret edilmektedir (b. 2983). O halde Kutadgu Bilig'e göre hükümdar, tıpkı Bilge Kağan gibi, "*çıplak olanı giydirmeli, aç olanı doyurmalı, fakiri zenginleştirmelidir*" (b. 2982, 5513). Bunun için o, sadece savaş gücü ile elde ettiklerini değil, aynı zamanda hazinesini de kendisine birşey kalmayınca kadar dağıtmalıdır. Hatta, Kutadgu Bilig'in ifadesiyle, onun, "*altın vere vere eli nasır tutmalıdır*" (b. 3042). Çünkü, "*halkın zenginliği beyin zenginliği demektir*" (b. 5545). Bundan dolayı, hükümdar kendi çıkarını değil, halkın çıkarını ön plana almalıdır. Zira, "*hükümdarın çıkarı, halkın çıkarının içindedir*" (b. 5353; krş. Genç, 1981 : 100 vd).

Biz bu yazımızda, yukarıda belirttiğimiz "halkı bütünüyle refaha ulaştırmak ve refah içinde yaşatmak" şeklinde olan Türk devlet anlayışını, Türkiye Selçuklu hükümdarlarının fethederek, kendilerine vatan yaptıkları Anadolu'da ne dereceye kadar gerçekleştirmiş olduklarını ortaya koymaya çalışacağız.

A. EKONOMİK FAALİYETLER

1. Ticaret

Anadolu, doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan milletlerarası transit ticaret yolları için âdeta bir köprü durumundadır. Türkiye Selçuklu hükümdarları, Anadolu'nun konumunun sunduğu bu imkânın değerini kavramakta gecikmediler. Fakat onlar, daha I. Haçlı seferi sonucunda (1097) sahilleri tamamen Bizans'a kaptırmışlar ve Anadolu yaylasına çekilmek zorunda kalmışlardır. Türkiye Selçuklu Devleti de bir kara devleti haline gelmişti. Üstelik, devlet dört taraftan da sarılmıştı. Komşu devletlerle ilişkiler bozulduğu zaman ticaret kervanları ya Anadolu'nun içinde yığılıp kalıyor, ya da yollarda soyuluyordu. Tüccarlar da büyük zararlara

uğruyorlardı (İbnü'l Esîr, 1982: XII, 242). Ticaretin engelsiz yürüyebilmesi için sahillerin Türk hâkimiyetine geçmesi, daha da önemlisi, Selçuklu hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasî bütünlüğünün sağlanması gerekiyordu. bunun için Selçuklu hükümdarları, bütün güç ve enerjilerini denizlere ulaşma, sahilleri ele geçirme ve siyasî bütünlüğün önündeki engelleri kaldırma gayesi üzerinde topladılar. Seferlerini de, bu gayeyi gerçekleştirmek için birer vasıta yaptılar. Sinop (1214) ve Antalya (1207/1216) gibi Anadolu'nun dış dünyaya açılan iki önemli ihracat ve ithalat şehrini ele geçirdiler; hâkimiyetlerini sahiller boyunca yaydılar. Onlar, bununla da yetinmediler; ticareti geliştirecek daha başka tedbirler de aldılar: I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubâd gibi Selçuklu sultanları, Venedikliler ve Kıbrıs Frankları ile ticareti karşılıklı düzenlenen antlaşmalar yaparak, Selçuklu ticaretini dış dünyaya açtılar ve onunla bütünleştirdiler (Turan, 1988: 109-146; Savvides, 1981: 140-145; Martin, 1980: 321 - 330; Heyd, 1975: 334).

Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü ve transit ticarî faaliyetlerin kesintiye uğramadan devamı, büyük ölçüde Selçuklu idaresi altında Anadolu'da siyasî birliğinin sağlanmasına bağlıydı. Bunun için Selçuklu hükümdarları, önce Anadolu'nun siyasî birliği önünde en büyük engel olan Danişmendliler Devletini (1175, 1178), sonra da Erzurum Saltuklularını (1202), Erzincan Mengüceklilerini (1228) ve Doğu ile Güney-Doğu Anadolu Artuklularının bazı şubelerini (Hârput) birer birer ortadan kaldırarak, topraklarını Selçuklu Devletine kattılar. Ayrıca, Çukurova Ermeni Kontluğu (1147) ile Trabzon Rum Krallığını da (1214), Selçuklu Devletine bağlayarak, Anadolu'nun siyasî birliğini tamamladılar. Böylece, İran, Irak ve Suriye'den gelen, Erzurum, Malatya ve Maraş üzerinden Trabzon, Samsun, Kayseri, Sinop ve Konya şehirlerini ulaşan ticaret yolları Selçuklu Devletinin eline geçerek, Anadolu'nun ekonomik bütünlüğü de büyük ölçüde sağlanmış oldu.

Türkiye Selçuklu hükümdarları, ticaretin alt yapısını da ihmal etmediler: Onlar ticaret yolları üzerinde kervansaraylar ve köprüler yaptırıldılar. Tarihî kayıtlara göre, Anadolu'da kervansaray inşasına ilk defa Sultan II. Kılıç Arslan zamanında başlandı (Anonim Selçuk-nâme, 1952: 38/25; Turan, 1971a : 99). Kılıç Arslan'dan sonra gelen sultanlar ve devlet adamları

servetlerinin önemli bir kısmını bu işe ayırarak, kervansaray inşasına büyük gayretle devam ettiler. Bir asır içinde de Anadolu ticaret yollarını kervansaray ağı ile ördüler. meselâ, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Kayseri ve Sivas şehirleri arasında 24 kadar kervansaray bulunmaktaydı (Turan, 1971a: 114; Cahen, 1968: 168; Gordlevski, 1988: 216). Zamanımızda yapılan bir araştırmada da, Anadolu'da Selçuklu devrine ait 97 adet kervansaray tespit edilmiştir (Erdmann, 1961, 1967, I, II, III). Fakat, bunların pek azı günümüze ulaşabilmiştir; ihmaller, savaşlar ve zamanın yıpratıcı etkisi sonucunda çoğu yerle bir olmuştur.

Kervansaraylar, sağlam duvarları ve demirden tek kapısıyla âdeta kale özelliğinde inşa edilmiş yapılarıdır. İçleri de, bir askerî müdahaleye bile aylarca dayanabilecek şekilde donatılmıştır. Aksaray-Konya yolu üzerinde Sultan I. Alâeddin Keykubâd tarafından inşa edilmiş *Sultan Hanuna* sığınan İlyas adında bir Selçuklu komutanı, burada Moğol orduları komutanı İrençin'e karşı kendisini iki ay süre ile savunmuştur. Sonunda, kervansarayı düşüremeyeceğini anlayan İrençin, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır (Aksarayî, 1944: 304; Turan, 1977a : 99).

Ticaret yolları üzerinde birer günlük mesafelerde (35-40 km) inşa edilmiş olan Kervansaraylar, yaz-kış devamlı olarak kervanlara ve yolculara hizmet veriyordu. Yolcular, zengin-fakir, hür-köle demeden, soy ve din farkı gözetilmeksizin üç gün burada misafir ediliyordu. Hastalananların tedavisi yapılıyor, ilaçları veriliyor ve hayvanlarına bakılıyordu (Turan, 1971a: 93-116). Bu, benzeri hiçbir devlette ve millette görülmeyen sosyal bir hizmetti. Bu hizmetin temeli, İslâmın hayır ibadeti ile toplumun refahını hedef alan Türk devlet anlayışına dayanıyordu. Bu hizmette, âdeta İslâmiyetin yüce değerleri ile Türk devlet anlayışının temel ilkeleri bir senteze ulaşmış durumdaydı.

Türkiye Selçuklu sultanları, ticaretin gelişmesi için daha başka tedbirler de alıyorlardı. Onlar, komşu devletler ve topluluklar tarafından zaman zaman kesilen ve kapanan ticaret yollarını açmak için seferler düzenliyorlardı. Trabzon Rumları ve Ermeniler üzerine düzenlenen seferler, hep bu gaye için yapılmıştı. Gerçekten de, seferlerden sonra yollar açılmış ve güvenlik altına alınmıştı. Böylece, ticaret hızlanmış ve büyük bir gelişme

fırsatı bulmuştu (İbnü'l Esîr, 1982: XII, 242; İbn Bibi, 1957: 238; Turan, 1971b: 286).

Öte yandan devlet, malları soyulan tüccarların zararlarını hazineden ödüyordu. Bu, zamanına göre bir çeşit devlet sigortası demektir. Bundan başka, Selçuklu hükümdarları baş, geçiş ve gümrük vergilerini tamamen kaldırarak veya çok düşük oranlara indirerek (%10'dan %2'ye), ticareti destekliyorlar ve teşvik ediyorlardı (İbn Bibi, 1957: 143, 144; 1956: 302, 303; Turan, 1971b: 285, 343; Turan, 1988: 124-128).

Selçuklu hükümdarlarının aldıkları bu tedbirlerle Anadolu'da ticaret son derece gelişti. Karadenizin kuzeyindeki ülkelerin balı, kürkü ve kölesi, Çin'in ipeklileri, Hindistan'ın kumaşları ve baharatları, Kıbrıs'ın sofrata takımları için Anadolu şehirleri birer pazar yeri haline geldi (Koca, 1991a: 116). Vakıf kayıtlarına göre, Türkiye Selçukluları Devletinin en önemli şehirlerinden Sivas'da 16, Kırşehir'de 19 çarşı ve pazar bulunuyordu (Köymen, 1976: 161).

Ticarî faaliyetler sadece şehirlerde toplanmıyordu. Şehirlerin dışında, belirli yerlerde milletlerarası pazarlar (fuar) kuruluyordu. Bu pazarlar, iç ticaret için olduğu kadar dış ticaret için de büyük önem taşıyordu. Elbistan yakınlarında, Halep-Kayseri ticaret yolu üzerinde kurulan "*Yabanlu Pazarı*", bunların en ünlüsüydü. Yabanlu Pazarına alış-veriş yapmak için memleketin her tarafından ve komşu ülkelerden tüccarlar geliyordu. Buradaki alış-veriş üç-dört ay sürüyordu (Sümer, 1985; İbn Bibi, 1957, 127 vd.; Turan, 1980: 367 vd).

Başta Türkiye Selçukluları Devleti olmak üzere Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin ekonomilerinde ihracat önemli bir yer tutuyordu. İhraç malları arasında Türkmenlerin büyük sürüleriyle (koyun, at) bu sürülerden elde ettikleri ürünler baş sırayı alıyordu. Çağdaş kaynaklarda verilen bilgilere göre, Anadolu'dan İran, Irak ve Suriye gibi İslâm ülkelerine sürüler halinde canlı mal ihraç ediliyordu. Sürat, çeviklik ve dayanıklılık bakımından çok ünlü olan Kastamonu, Kütahya ve Karaman atları, yabancılar tarafından yüksek fiyatlar ödenerek satın alınıyordu. Anadolu'nun deri ve deri mamülleri de yabancı tüccarlar tarafından aranan mallar arasındaydı. Ankara keçilerinden elde edilen tiftikler ise, batılı tüccarlar tarafından Fransa ve

İngiltere gibi Avrupa ülkelerine götürülerek pazarlanıyordu. İhraç malları arasında, Anadolu'da üretilen ipekler (seta Turchia) ile hemen hemen her şehirde dokunan çeşitli renk ve desende pamuklu kumaşlar önemli bir yer tutuyordu. Türkmen halıları ve börkleri de, Paris ve Londra sosyeteleri tarafından aranan moda mallar arasında yer alıyordu. Batı ülkeleri, boya endüstrisinin hammaddesi olan şap madenini de Türkiye'den sağlıyorlardı. Ayrıca, Toros dağlarından elde edilen keresteler de, Antalya ve Makri limanları vasıtasıyla Mısır'a ihraç ediliyordu (Turan, 1980: 363-368; Cahen, 1968: 155-168; Gordlevski, 1988: 207-225; Köymen, 1992: 16-27).

Görüldüğü gibi, dışarıya satılan işlenmiş veya işlenmemiş malların çokluğuna karşılık, dışarıdan alınan mallar pek azdı. Türkiye Selçukluları Devletinin ihraç ürünleri kapasitesinin böyle geniş ve büyük olması, hiç şüphesiz, Selçuklu sultanlarının izledikleri ticareti teşvik edici ekonomik politikalarının tabî bir sonucudur. Bu başarılı politikalarının etkileri de, Selçuklu toplum hayatına refah, mutluluk, bolluk ve zenginlik şeklinde yansıyor. Böylece Anadolu, daha önce tarihinin hiçbir devrine görülmemiş bir şekilde iktisadî şehirlerarası yollarda rastlanan yüzlerce Selçuklu eseri, bu gelişmeye tanıklık etmektedir.

2. Tarım

Türkiye Selçuklularında arazinin büyük bir kısmı devlete aitti. Ayrıca, istenildiği gibi kullanılabilen, yani alınıp satılabilen, hibe verilip alınabilen, vakıf yapılabilen özel mülkler de vardı. Fakat, Bizans'da olduğu gibi halkı karın tokluğuna çalıştıran büyük toprak sahipleri yoktu. Halka, "büyük dîvân" ve "ıkta" arazisinden işleyebileceği kadar toprak veriliyordu. Çiftçi de ürettiği mahsulün üçte birine yakın bir kısmını devletin temsilcisi olan ıkta sahibine vermekle yükümlüydü. Bunun dışında çiftçi araziye istediği gibi kullanabilir ve oğluna miras bırakabilirdi. Vakıf arazileri de, yine çiftçilere icara verilerek işletiliyordu. İcar süresi 2 veya 3 yılı geçmiyordu (Turan, 1948: 127).

Türkiye Selçuklu hükümdarları ticareti olduğu gibi tarımı da teşvik ediyorlar ve destekliyorlardı. Özellikle, savaş sebebiyle boşaltılmış olan bölgelere çiftçilikle uğraşan kitleler sevk ediyorlardı. Böylece, hem boşaltılmış bölgeler şenlendiriliyor ve hem de atıl kalmış topraklar tekrar

değerlendiriliyordu. Daha da önemlisi, tekrar üretici olabilmeleri için de bu çiftçilere toprak, tohumluk buğday, ziraat aletleri ve çift hayvanları dağıtılıyordu. Hatta, bu yeni çiftçilerden birkaç yıl vergi alınmayarak, kendilerini toparlamaları sağlanıyordu. Bu siyasetin tabii sonucu olarak, ülkede ziraat üretim son derece artıyor ve halk zenginleşiyordu (İbn Bibi, 1956: 428; krş. Turan, 1971b: 168, 240, 377).

Yabancı gezginler, Anadolu'da XIII. yüzyılda ekili ve dikili sahalardan çokluğundan uzun uzun söz ederler. Bu gezginlerin kayıtlarına göre, Kayseri, Sivas, Aksaray ve Konya şehirlerini birbirine bağlayan yolların kenarlarında sulama kanalları ile tarlalar, otlaklar ve kayısı, şeftali, badem, erik, armut bahçeleri uzanıyordu (Cahen, 1968: 157 vd). Hemen hemen her şehrin etrafında da üzüm, sebze ve meyve bahçeleri bulunuyordu (İbn Batuta, 1971: 6, 10, 11, 14, 23, 24, 27; İbn Bibi, 1957: 45). Şehir halkı da gelirin bir kısmını bu bahçelerden sağlıyordu. Savaş durumunda, şehri kuşatanlar bu bahçelerin şehir halkı için ekonomik değerini çok iyi bildiklerinden, şehrin teslimini kolaylaştırmak gayesiyle önce bu ekili - dikili sahayı tahrip ediyorlardı. Bu ekonomik tahrip de çoğu kere şehrin veya kalenin savaşılmadan teslim edilmesini sağlıyordu (İbn Bibi, 1957: 187 vd).

Anadolu'da tarım ürünleri arasında en çok buğday, meyvelerden de kayısı üretiliyordu. Bu ürünlerin fazlası İslâm ve Batı ülkelerine satılıyordu. Öte yandan, vakıf senetlerine göre, bu kurumda çalışan görevlilerin maaşlarının hemen hemen yarısı buğday olarak ödeniyordu. Bu görevlilerden her birine yılda enaz 24 mudd, yani 250-300kg. buğday veriliyordu ki, bu miktar, bir ailenin bir yıllık ekmek ihtiyacını karşılıyordu (Turan, 1948: 55-58, 113 vd., 127).

Türkiye Selçukluları Devletinde ihtiyaç fazlası buğday sadece ihraç ürünü olarak değerlendirilmiyordu; Selçuklu hükümdarları, bu üründen büyük miktarda bağışlarda bulunarak, bazı siyasî meselelerini çözüm kavuşturuyorlardı. Meselâ, Sultan I. İzzeddin Keykâvus, kardeşi Melik Alâeddin Keykubâd ile Ermeni Kontu II. Leon tarafından Kayseri'de kuşatıldığında (1211), bunlardan Ermeni Kontuna 12 bin, mudd, yani 1200000 kg buğday vermeyi vaad ederek, onun ittifaktan ayrılmasını ve savaş meydanını terketmesini sağlamıştı (Koca, 1991b: 937).

Kösedağ bozgunu ile Anadolu üzerinde başlayan Moğol hakimiyeti, Selçuklu tarımı için büyük bir darbe oldu: Moğollar, gittikçe ağırlaştırdıkları vergilerin Selçuklu devlet adamları tarafından ödenememesi üzerine, devletin geliri yüksek ıktalarına ve büyük dîvâna ait arazilerine el koydular; bunlara merkezden gönderdikleri temsilcilerine iltizama verdiler. Mültezimler, daha fazla gelir elde edebilmek için çiftçilerin üzerindeki vergileri gittiçe ağırlaştırdılar; hatta onları, karın tokluğuna çalışan köle durumuna soktular. Ağır vergiler altında ezilen çiftçiler, bu duruma daha fazla dayanamayarak, kitleler halinde yurtlarını terkedip kaçtılar. Ziraî üretim birden düştü; Selçuklu tarımı tamamen çöktü. Bir zamanlar buğday ihraç eden Selçuklular, temel gıda ihtiyaçlarını karşılayamaz oldular. Bu yüzden buğday fiyatları çok yükseldi. 1300 yıllarında, ülkede darlık ve kıtlık baş gösterdi. Bu durum, Moğol İlhanlı Devletinin çökmesine ve Türkmen beyliklerinin Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmalarına kadar devam etti (Aksarayî, 1944: 220, 243, 244, 269).

3. Hayvancılık

Türkiye Selçuklu ekonomisinde tarımın yanında hayvancılığın da önemli bir yeri vardı. Konar-göçer Türkmenlerin geçimi sadece hayvan ve hayvan ürünlerine dayanıyordu. Hayvanlardan koyun ve keçi birinci sırayı alıyordu. Sürüler halinde beslenen bu hayvanların yününden, kılından, derisinden, sütünde ve etinden yararlanılıyordu. Elde edilen yünden ve kıldan çadır çulu, halı, kilim, keçe, çuval, ip, heybe ile çeşitli kumaşlar imal ediliyordu. Deri ise, sergi eşyası olarak değerlendirildiği gibi, ayakkabı, çizme, çarık, tulum ve yayık gibi eşyaların imalinde de kullanılıyordu. Süt de yoğurt, yağ, peynir, kurut (kurutulmuş yoğurt bir çeşit peynir), çökelek, lor ve ayran gibi çeşitli yiyecek maddelerine dönüştürülerek değerlendiriliyordu. Et ise, Selçuklu devri Türk toplumunda en çok tüketilen yiyecek maddesi idi. Tarihî kayıtlara göre, Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın sarayında günde 30 koyun, Beylerbeyi (emîrül-ümerâ) Seyfeddin Ay-aba'nın konağında da 80 koyun kesilmekteydi (İbn Bibi, 1956: 265). Bu koyunların büyük bir kısmı, vergisini aynî olarak ödeyen konar-göçer Türkmenlerden sağlanmaktaydı.

Anadolu'da koyun ve keçiden başka sığır, at, katır ve deve de beslenmekteydi. Bu hayvanların da çok üretildiği muhakkaktı. Çünkü, Selçuklu

hükümdarlarının çeşitli vesilelerle devlet adamlarına verdikleri hediyelerin önemli bir kısmını bu hayvanlar oluşturuyordu (İbn Bibi, 1957: 250; 1956: 349). Diğer taraftan, Moğollara ödenen vergiler arasında at, katır ve koyun gibi hayvanlar büyük yekûn tutuyordu (Aksarayî, 1944: 62; Turan, 1971b: 445, 446). Ayrıca, at ve koyunun ihraç malları arasında yer aldığı biraz yukarıda belirtilmişti.

4. *Sanâyi ve İmâlât*

Selçuklu devri Türkiye'sinde şehirlerde hammaddelerin işlendiği birçok imâlâthane bulunuyordu. Özellikle, ihraç malları arasında büyük yer tutan tekstil ürünleri ve halılar Anadolu'daki tezgâhlarda dokunmaktaydı. Meselâ, Selçuklular döneminde Malatya'da 12 bin tezgâh gece gündüz çalışmaktaydı. Konya, Sivas ve Kırşehir gibi devletin büyük şehirlerinde, kumaşlara renk ve desen kazandıran boya (boyahane), temizlik malzemesi (sabunhane) ve aydınlatmada kullanılan çeşitli yağların (bezirhane) üretimi için birçok imâlâthane vardı. Ayrıca Selçuklular, mîmârî yapılar da kaplama olarak kullandıkları çinileri de kendi imâlâthanelerinde yapıyorlardı (Turan, 1980: 364). Zamanına göre lüks sayılabilecek şeker ise, Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Alanya (Alâiye) kalesinin yanbaşındaki düzlükte kurduğu imâlâthanedeki üretiliyordu (İbn Bibi, 1956: 272).

Türkiye Selçukluları, her türlü savaş araç ve gereçlerini kendi imâlâthanelerinde imal ediyorlardı. Sivas şehri silâh sanâyinin merkezi durumundaydı. Türklerin "kara buğra" veya "kara buğa" adını verdikleri büyük mancınıklar burada yapılıyordu. Bazı şehirlerde bulunan "okçular çarşısı"nda da, Selçuklu ordusunun başlıca hafif silâhı olan ok ve yaylar yapıp satılıyordu. Ayrıca, Alanya (Alâiye), ve Sinop'da kurulan tersanelerde de, Selçuklu donanması için gemiler inşa ediliyordu (Turan, 1980: 365 vd). Aynı Alanya kuyumculuk işleri ile de ün kazanmıştı (Gordlevski, 1988: 190). Konya'da da çeşitli süs eşyalarının yapıldığı kuyumcular çarşısı bulunuyordu. Devrin en büyük mutasavvıfı olan Mevlânâ, bir gün bu çarşının önünden geçerken, altın işleyen ustaların çekiç seslerinin cazibesine kendisini kaptırması ve semaya başlamıştı. Bu durumu gören Mevlânâ'nın müridlerinden kuyumcu Selâhaddin, semanın devam etmesi için çıraklarına durmadan altın döğmelerini emretmiş ve böylece bütün altınlar zıyan olmuştu (Eflâkî, 1973: II, 145).

Selçuklu sanâyiinin ihtiyacı olan madenlerin çoğu Anadolu'daki ocaklardan çıkarılarak işletiliyordu: Bayburt, Gümüşhacı-köy, Bakır-küresi, Kütahya çevresindeki maden ocaklarında bol miktarda gümüş bulunuyordu. Bakır madeni de Kastamonu ve Diyarbakır yakınlarındaki Ergani ocaklarından çıkarılarak üretiliyordu. Demir ise, Ulukışla (Luluve) ocaklarından sağlanıyordu. İhraç hammaddelerinin başında gelen şap madeni de Şebinkarahisar ve Kütahya ocaklarından çıkarılarak değerlendiriliyordu. Zaten, "Karahisar" isminin önündeki "Şebin" sözü de halk arasında "şap" kelimesinin bir telâffuzu olarak yerleşmişti. Ayrıca, Aksaray ve Sivas şehirlerinin yakın çevrelerinde de şap, tuz, demir ve gümüş madenleri çıkarılmaktaydı. Aynı bölgede tuz üretilen 8 büyük tuzla bulunuyordu (Sümer, 1989: 159-164); Turan, 1980: 363; Cahen, 1968: 160 vd). Öte yandan, süs eşyaları ve paranın en değerli madeni olan altın cevheri Anadolu'da yoktu. Bu maden dışarıdan ithal ediliyordu. Bu yüzden, kıymetli madenlerin dışarıya satılması yasaktı. Buna karşılık, değerli madenler, taşlar ve incilerden gümrük vergisi alınmayarak, bunların Anadolu'ya getirilmesi teşvik ediliyordu (Heyd, 1975: 333; Kienitz, tarihsiz: 125).

Bakır, gümüş ve altın gibi madenler, çeşitli süs ve ev eşyalarından başka para darbında da kullanılmaktaydı. Türkiye Selçuklularında ilk para darbı Sultan I. Mesud tarafından yapılmıştır. Bu, bakır para (mangır) idi. Gümüş (dirhem) ve altın (dinar) paralar ise, Sultan II. Kılıç Arslan tarafından kestirilmiştir. Ele geçen paraların üzerindeki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Selçuklular paralarını kendi darphanelerinde bastırıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, onların başta Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Ankara, Erzurum, Aksaray, Erzincan olmak üzere daha birçok şehirde darphaneleri bulunmaktaydı.

Maaşların "dirhem" olarak ödenmiş olmasına ve ençok ele geçen paranın türüne bakılacak olursa, Türkiye Selçuklu hükümdarları en fazla gümüş para bastırılmışlardır. Diğer taraftan, aynı Selçuklu hükümdarları ekonomik gelişmeler uygun olarak ayarı yükek dinarlar, yani altın paralar da kestirmişlerdir. Meselâ, Türkiye Selçukluları Devletinin en parlak devrinin hükümdarı olan Sultan I. Alâeddin Keykubâd, "sikke-i alâî" veya "sikke-i Keykubâdî" adları ile anılan ayarı yüksek altın paralar bastırmıştır. Bu para-

lar, Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden sonra da gerek Anadolu'da, gerekse Anadolu dışında uzun süre aranan değerli paralar arasında yer almıştır (Artuk, 1971: 350-384; Turan, 1971b: 399).

B. EKONOMİDE ROL OYNAYAN UNSURLAR

1. Şehirler ve Şehirliler

Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi ve şehir hayatı, bu ülkenin fethi ile başladı. Anadolu fatihlerinin ele geçirdikleri şehirlerde yaptıkları ilk iş, buralarda önce kendi idarelerini ve dinî teşkilâtlarını kurmak oldu. Bunun için onlar, sahip oldukları her şehre *sübaşı*, *vali*, *kadı*, *imam*, *hatip*, *müezzin* ve *muarriif* gibi idarî ve dinî görevliler tayin ettiler. Yıkılan surları onarttılar ve yenilerini yaptırıldılar. Fetih hakkı olarak el koydukları kiliselerden bazılarını yıkmak yerine, onlara kendi kültürlerinin damgalarını vurarak, yani minber ve mihraplar koydurup, camiye çevirerek, kendilerine mal ettiler. Daha da önemlisi, bu şehirlerde süratle kendi camilerini, mescitlerini, medreselerini, zâviye (tekke, hangâh, dergâh) ve hanlarını yaptırıldılar. Ayrıca bu şehirlerin ekonomik bakımdan gelişmelerini sağlamak için, başka yerlerden bu şehirlere varlıklı tüccarlar getirttiler. Hatta, bunlardan, önce oturdukları şehirlerdeki gayrı menkûllerini satmakta güçlük çekenlere devlet desteği sağlayarak, bu tehirci kolaylaştırdılar (İbn Bibi, 1957, 217).

Bu bilinçli iskân politikasının tabîi sonucu olarak, Türklerin eline geçen her şehirde camiler, mescitler, medreseler ve zâviyelerin etrafında Müslüman mahalleleri oluştu. Müslüman mahalleleri, Türkistan ve Horasan'dan zaman zaman Anadolu'ya gelen Türk nüfusu ile gittikçe büyüyerek, sonunda şehrin tamamına hakim duruma geldiler. Buna karşılık, aynı şehirlerin yerli halkı zamanla azınlık duruma düştü. Böylece, bu şehirler kısa bir zaman içinde islamî hayatın ve Türk kültürünün hakim olduğu birer Türk beldesi haline geldiler.

Şehirlerde Müslüman ve Hristiyan halk, genellikle ayrı ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Tarihi kayıtlara göre, Antalya Selçuklu devrinde Türklerin, Rumların ve Yahudilerin kendi mahallelerinde oturduğu örnek bir şehir idi (Cahen, 1968: 190). Bu mahalleler kalın duvarlarla birbirinden ayrılmaktay-

dı. Birinden diğerine geçiş de, sabah açılan ve akşam kapanan kapılarla sağlanıyordu. Ayrı ayrı mahallelerde oturmalarına ve aralarında din, dil, soy ve kültür farkı olmasına rağmen, her iki toplum arasındaki ilişkiler barış ve dostluk içinde geçiyordu. Daha doğrusu, Müslüman ve Hristiyan halk arasında dinî sebeplerden kaynaklanan herhangi bir düşmanlık ve mücadele sözkonusu değildi (Köprülü, 1972: 110). Müslümanlar kadar Hristiyanlar da kendi dinî hayatlarını ve geleneklerini serbestçe yaşıyordu (Cahen, 1968: 192, 205). Aynı şekilde, her iki toplum da ekonomik faaliyetlerini tam bir hürriyet içinde sürdürüyorlardı. Fakat, Selçuklu devri Anadolu ekonomisinde hâkimiyet tamamen Türklerde idi.

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Anadolu'da hâkim duruma gelen Selçuklular, aldıkları tedbirlerle ülkede huzur ve asayiş sağladılar; ticaret yollarını açarak, güvenlik altına aldılar. Bu güvenlik ve huzur ortamı şehir hayatında büyük gelişmelere yol açtı. Ticaret, sanat, ilim ve kültür merkezleri olan büyük şehirler ortaya çıktı. Saint-Quentinli Simon XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye Selçuklularının 100, Arap coğrafyacısı İbn Said de "*valisi, kadısı, camisi ve hamamı ile birlikte 24 şehrinin bulunduğunu*" belirtir (Cahen, 1968: 189). Bunlar yol ağlarıyla birbirine bağlıydılar (Özergin: basılmamış doktora tezi 1959). Şehirlerden bazılarının nüfusu da 100 binin üzerinde idi.

Selçuklular ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, çeşitli zamanlarda hüküm süren Türk hanedanları, tamamen harap vaziyette ve büyük ölçüde terkedilmiş olan eski Anadolu şehirlerine âdeta yeniden inşa ve imar ettiler. Hatta onlar, *Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Beyşehir, Ilgın* (Ab-ı Germ), *Gülşehir, Gümüş* gibi yeni şehirler de kurdular. Bunlardan Aksaray, süratle gelişerek, başkent (darü'l-mülk) Konya ile rekabet edecek duruma geldi. Ayrıca, Malatya, Eskişehir, Samsun, Denizli, Aydın ve Selçuk gibi daha birçok şehir de, Türkler tarafından eski yerleşim yerlerinin yanibaşlarında meydana getirilmiş şehirler olarak ortaya çıktı.

Birbirine benzer özellikte olan Anadolu Türk şehirlerinin konumları da şöyleydi: Büyük şehirlerin hemen hemen hepsi kalın surlarla çevriliydi. Surların dışarıya açılan büyük kapılarının yanibaşlarında genellikle hayvan pazarları kurulmaktaydı (Baykara, 1985: 55). Surların etrafında ise, bağlar,

bostanlar, meyve bahçeleri ve tarlalar uzanıyordu. Şehrin içinde de hükümdarın sarayları, devlet adamlarının konak ve köşkleri ile şehir halkına ait evler yer alıyordu. Çağdaş bir kaynakta Konya şehrindeki meskenlerin durumu birbiriyle karşılaştırılırken, "...tüccarların ve işğışlerin evleri zanaat erbabının evlerinden, komutanların köşkleri tüccarların, sultanın ve meliklerin saray ve kubbeleri bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür" şeklinde tasvir edilmiştir (Eflâkî, 1973: I, 267). Bu kısa tasvirde de anlaşılacağı üzere, Selçuklu devrinde meskenlerin özelliğı, her devirde olduğu gibi ev sahiplerinin ekonomik ve sosyal durumları ile orantılı bir şekildeydi.

Şehirlerin belirli yerlerinde de, ekonomik hayatta başlıca rol oynayan, tüccar, esnaf, zanaatkâr gibi zümrelere ait dükkan, atelye ve imâlâthanelerin bulunduğu çarşılar sıralanıyordu. Buradaki ticarî faaliyetler, "muhtesip" adı verilen görevliler tarafından kontrol edilmekteydi. Diğer taraftan, şehrin birçok yerinde, tıpkı kervansaraylar gibi tüccarların ve yolcuların konaklama ve ihtiyaçlarını gidermek için inşa edilmiş *hanlar* bulunmaktaydı. Ticarî merkezler olan bu hanlarda, tüccar mallarının korunduğı depolar yer alıyordu.

Hemen hemen her şehrin yüksekçe bir yerinde, yani bir tepenin üzerinde inşa edilmiş kale vardı. Burada, şehrin güvenliğinden ve korunmasından sorumlu kale komutanı (kütüval, dizdar) ve muhafızlar görev yapmaktaydı. Ayrıca, her şehrin merkezî bir yerinde de ulu cami ve bunun etrafında da medrese, kütüphane, imarethane gibi dinî, ilmî ve sosyal hizmet veren yapıların meydana getirdiğı bir külliye bulunmaktaydı.

Şehirlerde idareciler, askerler, din ve ilim adamlarından başka tüccar, esnaf ve zanaatkârlardan oluşan kalabalık bir zümre yaşıyordu. Bu zümre sadece sadece şehir halkı için değil bütün, memleket, hatta ihracat için mal üretiyor ve satıyordu. Bundan dolayı, devlet bu zümrelerin kurduğı teşkilâtların (ahîlik) hukukî varlığını tanıyor, onlara bazı haklar, imtiyazlar veriyor ve faaliyetlerine yardımcı oluyordu (Köprülü, 1972: 117).

Şehir ekonomisinde rol oynayan sosyal zümre olarak bir de *ahî* birlikleri vardı. Bunlar sadece şehirlerde yaşamıyorlardı; köylere ve uclara varıncaya kadar her yere dağılmışlardı (Köprülü, 1972: 118). Başlarında

"ahî baba" veya "şeyh" unvanıyla anılan birer reis bulunuyordu. Her tabakadan ve meslekten insan bu ahî birliklerinin içinde yer alabiliyordu. Bunlar çoğunluğunu esnaf ve zanaat mensupları oluşturmaktaydı. Başta "ahî babaları" veya "şeyhler" olmak üzere bütün ahîler geçimlerini el emekleriyle sağlamak için kendilerine birer meslek seçiyorlardı. Meselâ, ünlü ahî şeyhi *Ahî Evren* bir "*debbağ*" (deri işleyicisi) idi. Zanaatkarlar, kapalı bir zümre olup, bunlar tecrübelerini babadan oğula, soydan soya aktararak, ata mesleklerini devam ettiriyorlardı (Goldlevski, 1988: 185 vd). İşte meslekleri ve meslek kültürlerini yaşatan bu anlayış, Türk toplumunun her devirde canlı ve dinamik kalmasını sağlıyordu.

Ahî birlikleri içinde en etkin olanı *genç ahî çırakları* idi. Bunlar silâhlı idiler ve resmî bir görevleri olmamasına rağmen halkın güvenliğini sağlayarak, şehirlerine sahip çıkıyorlardı.

Her ahî birliğinin birer toplantı yeri veya zâviyesi bulunmaktaydı; belirli törenleri ve gelenekleri vardı; aralarındaki dayanışma son derece güçlüydü; Türk geleneklerinden olan misafirperverliğe çok önem veriyorlardı (İbn Batuta, 1971: 8 vd., 15, 26). Bunlar, zamanla birer meslek loncası haline geldiler. Usta-çırak ilişkisi içinde işleyen bu meslek loncaları, ticaretle ve zanaatta dürüstlüğü ve standart mal üretmeyi kendilerine ilke edindiler.

Bu teşkilâtın tarihte oynadığı role gelince, ahîler, göçebelik hayatı terkedip şehirlere yerleşmek isteyenlere meslek sahibi olmada ve kendi işlerini kurmada rehberlik ederek, Türk toplum hayatının gelişmesine büyük katkıda bulundular (Bayram, 1991: 133). Bundan başka onlar, merkezî idarenin zayıfladığı ve çöktüğü her yerde yönetimi ele alarak düzenin ve Türk-İslâm kültürünün en büyük koruyucusu oldular. Böylece, Türk toplumunda bölünmeleri ve kopmaları önlediler (İbn Batuta, 1971: 25; krş. Köprülü, 1972: 118). XIV. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu'dan geçen Arap seyyahı İbn Batuta, siyasî birliğini kaybetmiş Anadolu'da güvenlik içinde seyahat edilmesini, daha da önemlisi bu ülkenin "refah ve şefkat ülkesi" olmasını, tamamen onların bu rolüne bağlar.

2. Köyler ve Köylüler

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde köyler hemen hemen boşaltılmış ve ülkenin yerli nüfusu çok azalmış durumdaydı. Çünkü, Türk akınlarından ve

fetihlerinden dolayı kendilerini güvende hissetmeyen köylülerin bir kısmı surlarla çevrili büyük şehirlere ve kalelere çekilmişlerdi. Bir kısmı da Bizans topraklarına göç etmişlerdi (Köprülü, 1972: 98; Cahen, 1968: 143; Cahen, 1988: 101). Türkler, boş buldukları köyleri yerleşerek değerlendirdiler. Zira, Anadolu'ya sadece konar-göçer Türkmenler değil, aynı zamanda Türkistan'da yerleşik hayat yaşayan, tarım ve sanatla uğraşan Türklerden de kalabalık kitleler gelmişti. Bunların yerli halktan alacağı ve öğreneceği birşey yoktu. Çünkü, bunlar, daha önceki hayatlarındaki tarım ve sanat kültürünü bütünüyle Anadolu'ya taşımışlardı (Sümer, 1960: 567-594).

Anadolu'da, sadece daha önceki yurtlarında yerleşik hayat geçirmiş olan Türkler değil, aynı zamanda konar-göçer Türkmenlerden de yerleşenlerin sayısı hiç de az değildi. XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerine dayanılarak yapılmış bir toponomi araştırmasında, Anadolu'da Oğuzların (Türkmenler) boy adlarını taşıyan 890 köy adı tespit edilmiştir (Sümer, 1972: 211-215, 461). Hiç şüphesiz, bu köylerin büyük bir kısmının kuruluşu Selçuklu devrine dayanıyordu. Zira, Türkiye Selçuklu hükümdarları, konar-geçer kitleleri yerleşmeye teşvik ediyorlar ve bunları destekliyorlardı. Konar-geçer kitlelerin Anadolu'da yerleşmelerinde devlet politikasından başka ahîlerin ve kolonizatör Türk dervişlerinin de önemli payı vardı (Barkan, tarihsiz). Birçok köy ahîler ve dervişler tarafından kurulmuştur. Bugün Ankara vilâyeti sınırları içinde, bu faaliyetin bir hatırası olarak "Ahi" adını taşıyan 4 köy bulunmaktadır.

Selçuklu devrinde, köylerdeki tarım arazisinin mülkiyeti devlete ait olabildiği gibi, malikâne, yani özel mülk olarak bir devlet adamına da ait olabilirdi. Nitekim, vakıf kayıtlarında, birçok köyün tarım arazisi, bağı, bahçesi ve merasının vakıf kurumuna bağışlanmış olduğu görülmektedir. (Temir, 1959: 105-119). Bundan da anlaşılıyor ki, bu araziler, sahibinin vakıf yapmadan önce özel mülkiyeti idi. Köylerdeki tarım arazileri, gerek devlete, gerekse vakfa ait olsun, köylüler tarafından kullanılıyor ve işleniyordu.

Yerleşik hayatın en küçük biriminde yaşayan köylüler, genellikle tarımla uğraşıyorlardı. Onlar, eğer varsa kendi topraklarını, yoksa ıktı veya vakıf arazisini ekip biçiyorlardı. Ayrıca, devlet adamlarına ait arazilerde

"yarıcılık" yapanlar da vardı. (Köprülü, 1972: 100 vd). Öte yandan, onlar ihtiyaçlarını karşılayacak kadar hayvan da besliyorlardı. Hatta bazı köylüler, eski alışkanlıklarından vazgeçemiyorlar, yarı göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Bunun için onlar, kışı köylerinde geçirirken, yazın hayvanlarıyla birlikte köylerinin yanı başındaki yaylalara çıkıyorlardı. Onlar için tarım kadar hayvancılık da önemliydi. Ayrıca, bazı köylerde demircilik, marangozluk gibi zanaatlarla meşgul olanlar da bulunmaktaydı.

3. *Türkmenler*

Selçuklu devri Anadolu Türk toplumunun en kalabalık ve en dinamik unsurunu konar-göçer Türkmenler oluşturuyordu. Türkmenler, Malazgirt zaferinden sonra birbirini izleyen dalgalar halinde akın akın Anadolu'ya gelmişlerdi. Moğol istilâsının önünden kaçarak gelenlerle sayıları oldukça artmıştır. Nitekim, Arap coğrafyacısı İbn Saîd, XIV. yüzyılın başlarında Denizli civarında 200 bin, Kastamonu civarında 100 bin ve Ankara civarında 30 bin çadırdan oluşan kalabalık Türkmen kitlelerinin yaşadığını belirtmiştir (Cahen, 1974 442, 4, 48; Turan, 1971b: 507). Bu miktar sayı olarak enaz 2-3 milyonluk bir nüfus demektir.

Türkmenlerin bir kısmı, devlet hizmetinde yer alarak, daha Anadolu'nun fethi esnasında tam yerleşik hayata geçmiş bulunuyordu. Bir kısmı ise, yarı yerleşik bir hayat yaşıyordu; yani bu kısım kışı köylerde, yazı da yaylalarda geçiriyordu; hem çiftçilik hem de hayvancılık yapıyordu. Türkmenlerin önemli bir kısmı da, Orta Asya'daki eski konar-göçer hayat tarzlarını Anadolu'da aynen devam ettiriyordu (Sümer, 1977: 11).

Anadolu'da, kendileri ve sürüleri için uygun buldukları kışlak ve yaylakları tutan konar-göçer Türkmenler, genellikle eski boy düzenlerini koruyorlardı. Başlarında birer boy beyi bulunmaktaydı. Aileler çadırlarda yaşıyorlardı. Çadırlar, konar-göçerin canlı ve hareketli hayat tarzına göre düzenlenmişti. Sürüler halinde koyun besliyorlardı. Başlıca geçim kaynakları, bu sürülerden elde ettikleri ürünlerdi. Halı, kilim ve kereste de üretiyorlar ve satıyorlardı. İhtiyaçlarını karşılayacak kadar tarım da yapıyorlardı. İhtiyaçları olan eşyaları ve maddeleri de, şehir pazarlarından kendi ürünleriyle değiş-tokuş yaparak sağlıyorlardı. Ayrıca, onlar, sürülerinin fazlalıklarını sattıkları gibi belirli bir kısmını da vergi olarak

devlete veriyorlardı. meselâ, Denizli Türkmenlerinin başında bulunan Mehmed Bey, her yıl Selçuklu sarayını ziyaret ederek, bağlılığını bildiriyor ve bu arada vergilerini düzenli olarak ödüyordu (Eflâkî, 1973: 442p Köprülü, 1972: 93 vd. ; Turan, 1971b: 514).

Konar-göçer Türkmenlerin büyük bir kısmı, kendi ruh yapılarına en uygun hareket serbestliği sağlayan uclarda toplanmışlardı. Başka bir ifade ile onlar, ucların hür havasını tercih etmişlerdi. Uclardaki Türkmenlerin kadınlarından çocuklarına varıncaya kadar hepsi, âdetâ kışla hayatı yaşıyordu. Hemen hemen hepsi silâhlıydı. Baskılara ve beklenmedik saldırılara karşı her an hazırlıklıydılar. Başlarında "uc beyi" veya "il beyi" unvanıyla anılan bir başkan bulunuyordu. Uzun süre belirli sınırlar içinde kalmazlardı. Çünkü, üretimi artırabilmek için sürülerine her mevsimde taze ot ve su bulmak zorundaydılar. Ayrıca, savaş ganimeti de hayatlarında önemli bir yer tutuyordu. Bunun için, onlar, sık sık sınırları aşıyorlar ve sürülerine yeni otlaklar arıyorlardı. Bu arada yağmalı akınlar yapıyorlardı. Bazen de kendi devletlerine ait tüccarların kervanlarını vuruyorlardı. Böyle bir faaliyet karşısında kendini sorumlu kabul eden uc beyi, soyulan kervanın sahibine zararını ödeyerek, yapılan hatayı düzeltiyordu (Eflâkî, 1973: 442 vd.).

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının 1211 yılından sonra gaza faaliyetlerinden çekilmeleri, batı uclarındaki Türkmenlerin etkinliğini son derece artırdı; onlar büyük bir gayretle Batı Anadolu'yu ele geçirerek, Anadolu'nun fethini ve Türkleşmesini tamamladılar. Daha da önemlisi, aynı uc Türkmenleri, Selçuklu beyleri gibi Moğollara tamamen boyun eğmediler; hürriyetlerini ve istiklâllerini büyük bir gayretle korudular.

BİBLİYOGRAFYA

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd

: *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ank., 1944.

Artuk, İ. - Artuk, C. : *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, İst., 1971.

Barkan, Ö. L. : *Kolonizatör Türk Dervişleri*, (tarihsiz).

- Baykara, T. : *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ank., 1985.
- Bayram, M. : *Ahî Evran ve Ahî Teşkilâtının Kuruluşu*, Konya, 1991.
- Cahen, Cl. : *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968; *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Y. Morgan, İst., 1979; *La Turquie Pré-Ottomane*, İst., Paris, 1988.
- : *Turco-Byzantina et Oriens Christianus*, "Ibn Sa'îd L'Asie Mineure Seldjuqide", London, 1974, s. 41-50.
- : *Le Commerce Anatolien au début du XIIIe Siècle*, *Journal Asiatique*, 239, (1951), s. 335-354.
- Eflâkî, Ahmed : *Âriflerin Menkıbeleri* (Manâkib al-Ârifin), nşr. ve trc. T. Yazıcı, Ank., 1959; İst., 1973.
- Erdmann, K. : *Das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I, II, III, Berlin, 1961, 1967.
- Genç, R. : *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İst., 1981.
- Gordlevski, V. : *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. A. Yaran, Ank., 1988.
- Heyd, U. : *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trc. E. Z. Karal, Ank., 1975.
- İbn Batuta : *İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler*, Haz. İ. Parmaksızoğlu, İst., 1971.
- İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed Ali el-Caferî, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l Umûri'l-Alâ'iyye*, tıpkı basım, Ank., 1956; nşr. N. Lugal - A.S. Erzi, I, Ank., 1957.
- İbnü'l-Esîr : *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, XII, Beyrut, 1982; trc. A. Ağırakça - A. Özaydın, (İslâm Tarihi, XII), İst., 1987.

- Kienitz, K. - F. : *Büyük Sancağın Gölgesinde*, Tercüman 1001 Temel Eser, (tarihsiz).
- Koca, S. : "Türkiye Selçuklu Devletinin Özellikleri", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7/2, (1991a), s. 101-102.
- : "Sultan I. İzzeddin Keykâvus İle Melik Alâeddin Keykubâd Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten*, LIV/211, (1991b), s. 935-943.
- Köprülü M.F. : *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ank., 1972.
- Köymen, M.A. : "Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 65, (1992), s. 16-27.
- : "Selçuklu Devri Kaynakları Olarak Vakfiyeler," *Studi Preottomani e Ottoman*, (1976), s. 153-163.
- : "Türkiye Selçukluları Devletinin Ekonomik Politikası", *Belleten*, L/198, (1986), s. 613-620.
- Martin, M.E. : "The Venetian-Seljuk treaty of 1220", *English Historical Review*, (1980), s. 321-330.
- Orhun Abideleri* : haz. M. Ergin, İst., 1973.
- Roux, J. - P. : *Histoire des Turcs*, Paris, 1985; *Türklerin Tarihi*, trc. G. Üstün, İst., 1991.
- Savvides, A.G.C. : *Byzantium in the Near East*, Selanik, 1981.
- Sümer, F. : *Yabanlı Pazarı*, İst., 1985.
- : "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, 24, (1960), s. 567-594.
- : "Selçuklular Devrinde Türkiye'de Madenler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4, (1988), s. 159-164.

- : "Türkiye Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış", *DTCFD*, XX/3-4, (1962), s. 213-244.
- : XIV. Yüzyılda Türkiye, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı* (14. Yüzyıl), Haz. O. Aslanapa, 1977, s. 5-16.
- : *Oğuzlar* (Türkmenler), Ank, 1972.
- Taneri, A. : *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya, 1977.
- Târîh-i Âl-i Selçuk* veya *Anonim Selçuk-nâme*
: nşr. ve trc. F. N. Uzluk, (Anadolu Selçuklu Tarihi, III), Ank, 1952.
- Temir, A. : *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ank., 1989.
- Turan, O. : *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ank., 1988.
- : *Selçuklular ve İslâmiyet*, İst., 1971a
- : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst., 1971b
- : *Selçuklu Devri Vakfiyeler, III, Belleten*, XII/45, (1948), s. 17-171.
- : "Selçuk Türkiyesi ve Dünya Ticareti", *Türk Yurdu*, 50/10, s. 4-6.
- Yusuf Has Hacib : *Kutadgu Bilig*, yay. ve trc. R.R. Arat, İst., 1947; Ank., 1974.